

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
Facultatea de Științe Politice, Administrative și ale Comunicării
Secția de Comunicare și Relații Publice

Lect. univ. dr. Cristian Radu

Teorii ale limbajului
-suport de curs pentru anul III

- **Date de identificare a cursului**

Date de contact ale titularului de curs:

Nume: Cristian RADU

Birou: str. G-ral T. Moşoiu, nr.71, sala V/1

Telefon: 0264-431505

Fax: 0264-406054

E-mail: cristian.radu@fspac.ro

Consultații: miercuri, orele: 16.00-18.00

sala: V/1 din sediul facultății

Date de identificare curs și contact tutori:

Numele cursului: Teorii ale limbajului

Codul cursului: ULR4520

Nr credite: 6

Anul III, Semestrul I

Tipul cursului: obligatoriu

Tutori:

Adresa e-mail tutori: topan@fspac.ro

Introducere

Reflecția asupra semnelor și asupra proceselor de semnificare are o istorie îndelungată, care se confundă până de curând cu aceea a filozofiei și a lingvisticii. Aceasta, întrucât cercetarea mecanismelor limbajului și ale cunoașterii atinge inevitabil și în mod consistent chestiuni ce țin de teoria semnului. De aproximativ un secol semiotica s-a constituit ca disciplină autonomă, sub influența mai ales a contribuțiilor lui Charles Peirce și Ferdinand de Saussure. Autonomizarea acestei discipline și interesul crescând cu care e privită n-au presupus însă și o delimitare fermă față de alte discipline ale căror preocupări se suprapun prin forța împrejurărilor.

Definirea fermă a disciplinei și implicit a domeniului și a obiectului de studiu rămân așadar chestiuni în discuție. Definiția cea mai larg răspândită este aceea care privește semiotica drept „studiul general al semnelor” sau „teoria semnelor”.¹ Sunt oarecum definiții nesatisfăcătoare, cât timp noțiunea de *semn* și sintagma *studiu general* nu sunt suficient de precise. În *Cursul de lingvistică generală* (1916) Saussure propune definiția: „știința care studiază viața semnelor în centrul vieții sociale”, sugerând că regulile descoperite de semiotică sunt cele care guvernează totalitatea fenomenelor umane. Definiția rămâne la fel de vagă (cu termeni imprecizi ca *viața semnelor*, *viața socială*) singura certitudine fiind importanța pe care o alocă acestei discipline, rolul ei central în studiul tuturor fenomenelor sociale. Și această certitudine este încă risipită de o altă afirmație în care semiotica este subordonată psihologiei. Definiția lui Peirce, preluată de Charles Morris și de Umberto Eco, pare cea mai acceptabilă: știința ce are ca obiect de studiu semioza, aceasta din urmă înțeleasă ca proces de construire și transmitere a semnificației. Dincolo de gradul ridicat de generalitate implicat și în această definiție, se impune observația că delimitarea fermă de cercetările lingvistice și epistemologice este imposibilă cât timp acestea vizează la rândul lor aspectele menționate. Aproximarea de epistemologie este accentuată în concepția lui Ernst Cassirer sau John Deely, care privesc semiotica drept un metadiscurs științific, „o matrice a tuturor științelor”, respectiv „a oricărui demers

cognitiv”. Dificultățile sunt sporite de accețiunea foarte largă, de polisemantismul cuvântului *semn*. O primă problemă este aceea de a stabili condițiile ce asigură unui obiect oarecare statutul de semn; în ce măsură acest statut depinde de intenția celui ce creează semnul, respectiv de intenția de interpretare; nu în ultimul rând se naște întrebarea dacă semiotica trebuie să își limiteze preocupările la sfera culturii umane sau să le extindă asupra naturii întregi. Și în acest sens răspunsurile sunt variate, unii autori considerând activitatea simbolică proprie exclusiv omului, pe când alții o identifică și în lumea animală.

Toate acestea sunt chestiuni pe care cursul de față își propune să le elucideze în măsura în care acest lucru e posibil. Acolo unde elucidarea e incompatibilă cu natura chestiunii vom căuta cel puțin o delimitare teoretică, o încadrare cât mai fermă a chestiunii, pentru a sugera măcar direcția în care trebuie căutat răspunsul.

Anticipând acum, în ce privește statutul disciplinei vom adopta poziția lui Umberto Eco, potrivit căreia orice teorie semiotică include o teorie a codurilor și o teorie a producției de semne². Semiotica este așadar preocupată, deopotrivă, de procesele de producere a semnificației și de condițiile de vehiculare a acesteia prin comunicare. Este un aspect ce ne determină să considerăm că, dacă statutul de disciplină autonomă al semioticii este controversat, putem în schimb accepta fără rezerve faptul că ea oferă un punct de vedere, *o perspectivă* fertilă asupra proceselor cognitive și comunicative. În ultimă instanță, vorbind despre producția de semne și despre coduri (reguli ce guvernează producția de semne) semiotica propune o discuție asupra modalităților de manifestare a naturii noastre esențiale și asupra limitelor naturale și convenționale impuse acestei manifestări. Oferă altfel spus, o perspectivă nouă asupra dialecticii libertate/constrângere ce marchează activitatea de cunoaștere și de comunicare.

¹ *Dicționarul explicativ al limbii române*, respectiv *Dicționar de filozofie și logică*, Humanitas, București, 1996

Unitatea I: Retrospectivă

Obiective: familiarizarea cu noțiunile fundamentale ale domeniului; conștientizarea conexiunilor dintre filozofia limbajului și studiul semnelor; cunoașterea unor contribuții esențiale, care au facilitat constituirea disciplinei.

Concepte-cheie: *semn, simbol, semne transpuse, semnificant, semnificat, limbă, vorbire*

Cercetările de filozofie a limbajului, epistemologie sau logică au inclus inevitabil aspecte ce pot fi revendicate de semiotică, lista precursorilor posibili ai acestei discipline putând fi, la limită, extinsă considerabil. Ne vom opri însă doar la trei contribuții însemnate, selectate atât pentru importanța lor indiscutabilă cât și pentru faptul că anticipă în bună măsură perspectivele actuale, definind semnul în termeni relaționali și privind limbajul în dimensiunea lui procesuală.

1. Aristotel (384-322 î. Ch.)

(Născut la Stagira, în Grecia Antică, și numit de aceea frecvent Stagiritul. Discipol al lui Platon, de concepția căruia se va delimita ulterior constituindu-și propriul sistem filozofic. Este o părere generală aceea că, alături de opera lui Platon, opera sa, foarte vastă și diversă, constituie piatra de temelie a culturii Occidentale.)

Este cel dintâi care oferă o cercetare sistematică asupra limbii, asociind-o net cu năzuința spre cunoaștere, proprie naturii umane. În ce privește domeniul de care ne ocupăm, esențial este un pasaj din *Despre interpretare* (16 a): „Sunetele emise de voce sunt simboluri ale stărilor sufletești, iar cuvintele scrise, simbolurile cuvintelor emise de voce. Și la fel precum scrisul nu e aidoma la toți oamenii, cuvintele rostite nu sunt nici ele aceleași, deși stările sufletești, cărora aceste expresii le sunt semne nemijlocite, sunt identice la toți, așa cum identice sunt și lucrurile ale căror imagini sunt aceste stări.”³

² Umberto Eco. *O teorie a semnelor*, București, Meridiane, 2003

³ Tzvetan Todorov. *Teorii ale simbolului*, traducere de Mihai Murgu, prefață de Maria Carпов, Univers, București, p. 27

Observații:

1. Termenii de *simbol* și *semn* sunt numiți explicit cu o accepțiune echivalentă, din câte se poate deduce.
2. Paragraful se referă exclusiv la simbolurile verbale care sunt asociate cu stările sufletești. Prin urmare,
3. Cuvintele nu denumesc obiecte, ci stări sufletești, adică reprezentarea subiectivă a obiectelor. Suntem îndreptățiți să vedem aici o anticipare a modelului lui Peirce, simbolul fiind constituit ca o relație ternară, chiar dacă nu e numită explicit așa: sunete – stări sufletești – lucruri.

Dacă paragraful anterior tratează doar problema semnelor verbale, alte categorii sunt privite din perspectiva logicii, ca silogisme trunchiate: „ființa a cărei existență se produce antrenează existența sau producerea unui alt lucru, fie anterior, fie posterior, este semnul producerii sau al existenței celui alt lucru” (*Analitice prime*, 70a).⁴

Datorăm lui Aristotel și o primă clasificare, e adevărat rudimentară, a semnelor. Astfel, semnele se împart în *nume* (semne cu semnificație convențională) și *semne naturale*. Există însă și o a treia categorie de semne considerate de Aristotel ca o specie aparte de cuvinte: *metaforele*, caracterizate prin faptul că semnificatul e altul decât cel obișnuit. Sunt, pe scurt, semne transpuse: „transpunerea este trecerea unui nume de la un obiect la alt obiect” (*Poetica*, 1457b).⁵

2. Sfântul Augustin (Aurelius Augustinus) – (354-430 î. Ch.)

(Crescut în tradiția păgână, se convertește la 33 de ani și devine episcop de Hippona. După moarte este canonizat. Opera sa a contribuit decisiv la constituirea dogmei catolice. Preocupările sale sunt eminamente de ordin teologic, dar subordonează numeroase alte aspecte, între care și problema limbajului.)

Preocupările constante pentru natura și tipologia semnelor, fac să fie privit ca precursor al semioticii sau, potrivit unora, chiar cel dintâi mare semiotician, deși obiectivele majore ale meditațiilor sale erau de natură religioasă.

⁴ *ibidem*, p. 33

⁵ *ibidem*, p. 41

Premiza de la care pleacă este aceea a existenței unei semnificații imanente, de ordin divin, asociate oricărui obiect, semnificație perceptibilă doar cu spiritul și imposibil de reprodus cu ajutorul vorbirii, dar posibil de aproximat. Finalitatea autentică a limbajului este așadar, aceea de a aproxima în măsură cât mai mare esența fenomenelor, de a se apropia de acele semnificații imanente ce justifică existența oricărui lucru. Dincolo de această abordare, inerentă unei perspective religioase, concepția sa o continuă pe a lui Aristotel și o anticipă la rândul ei pe a lui Peirce. „Semnul este ceea ce se arată pe sine însuși sensului, și care, în afară de sine, mai arată spiritului încă ceva. A vorbi înseamnă să dai un semn cu ajutorul unui sunet articulat.” ; „Semnul este un lucru care ne face să ne gândim la ceva dincolo de impresia pe care lucrul însuși o face asupra simțurilor noastre.”⁶ Reținem aici faptul că cuvintele nu sunt decât o specie a semnelor. În al doilea rând, mai ales cea de-a doua definiție citată accentuează asupra relației mediate dintre semn și obiect. Semnul este pus în relație cu „impresia” creată în conștiință de obiectul desemnat, fapt ce ne pune înaintea unei scheme triadice aproape identice cu cea a lui Peirce: *semn – impresie – obiect*.

Tipologia semnului

Expusă în doctrina creștină, este surprinzător de complexă și de riguroasă. Semnele sunt clasificate în funcție de patru criterii:

a. După modul de transmitere:

- vizuale
- fonice
- adresate altor simțuri

b. După origine:

- naturale
- intenționale

c. După natura raportului simbolic:

- semne proprii
- semne transpuse: când semnificatul devine la rândul lui semnificant

⁶ *ibidem*, p. 51, respectiv 57

d. După natura desemnatului:

- semne ce desemnează lucruri
- semne ce desemnează alte semne. E vorba de cazul utilizării metalingvistice a limbajului, când limbajul se referă la el însuși și nu la un referent exterior, ca în exemplul: „Cuvântul *civilizație* are următoarele accepțiuni...”.

Preocupările sale privind natura semnului și rațiunile actului de semnificare au condus în același timp spre schițarea unei teorii a comunicării. În concepția Sfântului Augustin, limbajul are două funcții fundamentale, indisolubil legate: aceea de instrument al gândirii și aceea de instrument al comunicării: „Singura noastră rațiune de a semnifica, adică de a face semne, este de a pune în lumină și de a trece în spiritul altcuiva ceea ce are în spirit cel care face semnul.”⁷ Reținem aici formularea aparent paradoxală care vorbește de o *singură rațiune*, care constă însă în *a pune în lumină și a trece....* Este vorba de un paradox aparent, întrucât justificarea acțiunii semnificative include două aspecte complementare: clarificarea mentală (materializarea lingvistică a gândurilor) exprimată prin „a pune în lumină” și transmiterea spre interlocutor, exprimată prin „a trece în spiritul altcuiva”. Semnele verbale sunt, deopotrivă cele care îmbracă materia gândirii, oferindu-i consistență, și cele care o transportă spre un alt spirit, constituind astfel suportul nu doar al comunicării, ci și al comuniunii între oameni.

3. Ferdinand de Saussure (1857-1913)

(Este cu certitudine un lingvist de prim rang, cu o influență hotărâtoare în istoria disciplinei și, în același timp, e considerat alături de Peirce unul din fondatorii semioticii. În ciuda activității științifice remarcabile, nu a publicat nimic în timpul vieții. Lucrarea fundamentală, *Curs de lingvistică generală*, a fost editată de discipolii săi și publicată în 1916, după moartea autorului.)

Statutul său de întemeietor al semioticii este discutabil, deoarece preocupările sale au vizat în proporție covârșitoare, ca în cazul oricărui lingvist, limbajul și unitățile constitutive ale acestuia. Este adevărat, a tratat cuvintele sub aspectul lor de *semne* însă, cum am văzut, acest lucru s-a întâmplat cu mult timp înainte, la Aristotel

și la Sfântul Augustin. Este de asemenea adevărat că a dat numele *semiologiei*, văzând-o ca pe o știință „care studiază viața semnelor în centrul vieții sociale”⁸ și este cel dintâi care a inclus lingvistica în acest domeniu mai larg al semiologiei. Dar, în același timp, a subordonat semiologia psihologiei sociale. În plus, optica sa pare să înregistreze un ușor regres, cel puțin într-o anumite privință, în raport cu concepțiile anterioare: nu e vorba atât de faptul că modelul semnului este unul binar, cât de accepțiunea statică a acestuia, definirea substanțială proprie abordării structuraliste, față de o definire în termeni relaționali cum am văzut că sugerau antecesorii săi. Sunt argumente care ne-au determinat să-i includem contribuția între cele premergătoare constituirii semioticii ca disciplină autonomă, fără ca prin aceasta să contestăm rolul său în istoria lingviticii.

Avem a reține așadar în cazul său:

- definirea semiologiei
- definirea semnului ca reuniune dintre un *semnificant* și un *semnificat*, sau dintre o imagine acustică și un concept. Reamintim că definiția se referă exclusiv la semnele verbale. Spre deosebire de precedentele definiții și de modelul lui Peirce, avem de-a face cu un model binar, însă diferența nu e una de ordin esențial, cât timp relația este între semn și conceptul ce îi este asociat, referentul fiind subînțeles.
- stabilirea proprietăților semnului lingvistic:
 - arbitrar: nu există o legătură necesară între semnificat și semnificant
 - convențional: legătura dintre semnificat și semnificant este stabilită prin convenții
 - linear
 - are o valoare relativă, asigurată de raportarea la sistemul limbii. Este de reținut aici distincția pe care Saussure o face între semnificație și valoare lingvistică. Semnificația este dată de relația abstractă dintre semnificat și semnificant, în vreme ce valoarea este dată de relația cu celelalte elemente ale sistemului.

În ce privește relația dintre limbă și gândire, se înscrie ferm în linia lui Aristotel și a Sfântului Augustin: „Din punct de vedere psihologic, dacă facem

⁷ *ibidem*, p. 58

⁸ Ferdinand de Saussure. *Cours de linguistique générale*, Paris, 1969, reprodus în *Antologie de texte de lingvistică structurală*, Univers, București, 1977, p. 10

abstracție de expresia ei prin cuvinte, gândirea noastră este o masă amorfă și indistinctă. Filozofi și lingviști au recunoscut întotdeauna că fără ajutorul semnelor am fi incapabili să distingem două idei într-un mod clar și constant. Considerată în sine, gândirea este ca o nebuloasă în care nimic nu este cu necesitate delimitat. Nu există idei prestabilite și nimic nu este distinct înainte de apariția limbii.”⁹ Limbajul în sine este considerat un fenomen de natură psihică având un caracter eterogen ce face foarte dificilă sarcina definirii sale. Importantă rămâne însă precizarea celor două dimensiuni ale limbajului: *limba* și *vorbirea*.

Limba este definită ca sistem de semne, produs social al facultății limbajului și ansamblu de convenții adoptate de grupul social pentru a permite exercitarea acestei facultăți. Este un sistem abstract, achiziționat prin educație și constituit într-un tipar ce modelează manifestările particulare ale facultății limbajului.

Vorbirea: este un act individual de utilizare a sistemului limbii. Presupune procese de selecție și combinație, determinate de voința și inteligența individului.

Teme de evaluare:

1. Arătați, într-un referat, punctele de convergență între concepția lui Aristotel și a Sfântului Augustin.
2. Precizați contribuția lui F. de Saussure în domeniul semioticii și al lingvisticii.

⁹ *ibidem*, p. 18

Unitatea II: Definirea semnului și a semiozei.

Contribuția lui Charles Peirce

Obiective: asimilarea, în linii mari, a perspectivei teoretice a lui Ch. Peirce, întemeietorul semioticii ca disciplină autonomă; cunoașterea definiției și a tipologiei semnului; cunoașterea, în linii mari, a contribuției descendenților lui Peirce: Ch. Morris și Th. Sebeok

Concepte-cheie: *semn, representamen, interpretant, relație triadică, simbol, indice, icon, vehiculul semnului, designatum, sintaxă, semantică, pragmatică.*

Charles Peirce (1839-1914)

(Absolvent al Universității Harvard în 1859. Membru fondator al „Clubului Metafizic”, care a dat naștere *pragmatismului* ca orientare filozofică. Opera sa, publicată postum, cuprinde opt volume în care au fost adunate eseurile, articolele și corespondența.)

Considerat pe bună dreptate întemeietor al semioticii ca disciplină autonomă, este cel care a definit ferm obiectul acestei discipline și a teoretizat natura și tipologia semnelor. Preocupările din domeniul semioticii sunt strâns legate de cele filozofice în care meditația asupra gândirii și cunoașterii ocupă un loc central.

Ca premise fundamentale ale pragmatismului sunt de subliniat: existența unui simț istoric redus, respingerea speculației gratuite, preferința pentru soluțiile practice și eficiente și încrederea în capacitatea omului de a înfăptui.

Principalele teze ale lui Peirce referitoare la procesul gândirii și al cunoașterii ar fi următoarele: gândirea este echivalată cu acțiunea; cercetarea este văzută ca un demers de stabilire a convingerii; convingerea este un proces de instituire a unui mod de comportament; adevărul e subordonat utilului.

Actul gândirii și al cunoașterii este condiționat, în opinia lui Peirce, de patru propoziții negative:

„1. Nu avem capacitate de introspecție, ci întreaga cunoaștere a lumii interne este derivată prin raționare ipotetică din cunoașterea pe care o avem despre faptele externe.

2. Nu avem capacitate de intuiție, ci orice cunoștință este determinată logic de cunoștințe anterioare.
3. Nu avem capacitatea de a gândi fără semne.
4. Nu avem un concept al incognoscibilului absolut.”¹⁰

Cea de-a treia dintre aceste propoziții trimite spre perspectiva semiotică, a cărei premisă fundamentală postulează limbajul ca pe o condiționare transcendentă a cunoașterii.

Definiția semnului.

„Un *semn* sau *representamen* este ceva care ține locul a ceva, pentru cineva, în anumite privințe sau în virtutea anumitor însușiri. El se adresează cuiva, creând în mintea acestuia un semn echivalent sau poate un semn mai dezvoltat. Semnul acesta pe care îl creează îl numesc interpretantul primului semn. Semnul ține locul a ceva, anume al obiectului său.”¹¹

„Un *semn* sau *representamen* este un prim care întreține cu un secund, numit *obiectul* său, o *relație triadică* atât de autentică, încât ea poate determina un terț, numit interpretantul său, să întrețină cu obiectul aceeași relație triadică pe care o întreține el însuși cu același obiect. Relația triadică e *autentică*, adică cei trei membri ai săi sunt legați împreună într-un mod ireductibil la vreun complex de relații diadice.”¹²

Observații:

1. Semnul este echivalat cu un *representamen*, accentuându-se astfel asupra caracterului său dinamic, adică asupra faptului că îndeplinește acțiunea de a re-prezenta.
2. Este subliniată încă din definiție dimensiunea comunicativă a semiozei, prin menirea semnului de a fi „adresat cuiva”.

¹⁰ Charles S. Peirce. *Semnificație și acțiune*, prefață de Andrei Marga, selecția textelor și traducerea, Delia Marga, Humanitas, București, 1990, pp. 69-70

¹¹ *ibidem*, p. 269

¹² *ibidem*, p. 285

3. Este subliniată ferm natura *triadică* a semnului și, prin urmare, rolul decisiv al *interpretantului*, înțeles ca reprezentare mentală, în alcătuirea semnului *autentic*.
4. Interpretantul este definit ca un *semn echivalent*, fapt ce evidențiază rolul activ al receptorului, importanța acțiunii sale interpretative în actul comunicării.

(Deschiderile teoretice ale acestor definiții sunt dintre cele mai ample. Le vom detalia în capitolul următor, în conexiune cu perspectivele teoretice ale altor autori cum sunt John Deely și Umberto Eco.)

Tipologia semnului.

1. **Simbolul:** este în accepțiunea lui Peirce unicul tip de semn autentic, cel a căruia relație cu obiectul este mediată de interpretant și stabilită în virtutea unei convenții. Ca exemple putem cita, în primul rând, semnele verbale apoi altele cum ar fi culorile semaforului, semnele matematice.

În cazul celorlalte două tipuri de semn avem de-a face, spune Peirce, cu o relație „degenerată”:

2. **Indice:** caracterizat printr-o relație directă, fizică între semn și obiect, ca în cazul urmei lăsate de picior în noroi, al fumului, al unei răni etc.

3. **Iconul:** relația dintre semn și obiect este una de asemănare, ca în cazul unei fotografii de exemplu sau al unei hărți.

Charles Morris și Thomas Sebeok se situează în descendența lui Peirce cu unele modificări de nuanță față de contribuția acestuia.

Charles Morris (1901-1976) reformulează definiția semiozei ca „luare în seamă mediată”¹³ și redenumeste termenii triadei: *vehiculul semnului*, *designatum*, *interpretant*, adăugând un al patrulea termen, oricum subînțeles: *interpretul*.

Contribuția sa însemnată se concretizează în delimitarea celor trei dimensiuni ale semnului, respectiv a celor trei discipline subordonate semioticii:

¹³ Charles Morris. *Fundamentele teoriei semnelor*, traducere și Cuvânt înainte: Delia Marga, EFES, Cluj, 2003, p. 22

- *semantica*: studiază relația între semne și obiectele desemnate.
- *pragmatica*: studiază relația dintre semne și interpreți.
- *sintaxa*: studiază relația dintre un semn și alte semne.

Thomas Sebeok (1920-2001) extinde definiția semiozei: „capacitatea instinctivă a tuturor organismelor vii de a produce și înțelege semne”¹⁴. Spre a face diferența între om și animal, introduce distincția între *semioză*, definită ca actul producerii și al înțelegerii semnelor și *reprezentarea* – utilizarea semnelor pentru a cunoaște.¹⁵

Sunt afirmații discutabile a căror justificare va fi dezbătută ulterior pe marginea noțiunilor de fiziosemioză, fitosemioză și zoosemioză.

La fel de discutabilă se arată a fi și **tipologia semnelor**, de asemenea extinsă față de cea a lui Peirce:

1. Semnalul: declanșează natural sau convențional o reacție din partea receptorului.

Putem observa că, dacă este vorba de o relație naturală avem de-a face de fapt cu un indice, respectiv, dacă e vorba de o relație convențională avem de-a face cu un simbol.

2. Simptomele: automate, nonarbitrare, cuplate natural cu semnificatul.

Este vorba iarăși evident, de indicele din tipologia lui Peirce.

3. Iconul: definit la fel ca în tipologia lui Peirce.

4. Index: definit la fel ca indicele din tipologia lui Peirce.

5. Simbolul: este de asemenea caracterizat de o relație convențională între semn și obiect. Sebeok distinge, în mod oarecum nejustificat, uzând de criterii imprecise, o serie de subspecii ale simbolului, cum ar fi: *alegoria, însemnul, marca, insigna* etc.

6. Numele: specie a simbolului caracterizată prin existența unui singur denotat.

¹⁴ Thomas Sebeok. *Semnele: o introducere în semiotică*, traducere de Sorin Mărculescu, București, Humanitas, 2002, p. 19

¹⁵ *Ibidem*, p. 25

Teme de evaluare:

1. Parcurgeți paginile, din volumul lui Ch. Peirce, indicate la notele de subsol și precizați concepția sa privind natura semnului și a semiozei.
2. Dați exemple de *simboluri, indici și iconi*.
3. Parcurgeți volumul lui Ch. Morris și al lui Th. Sebeok, indicate în bibliografie și arătați punctele de convergență, respectiv, punctele de divergență cu concepția lui Peirce.

Unitatea III: Deschideri teoretice ale definiției semnului.

Semnificație și cunoaștere

Obiective: această secțiune a cursului propune o abordare a problemei cunoașterii din perspectiva semioticii. Din această perspectivă, activitatea de cunoaștere a realității devine o formă de investiție cu sens și de structurare a acesteia. Activitatea cognitivă, ca manifestare a funcției semiotice, conferă obiectelor realității statut de semn și le integrează în rețele de semnificații care circumscriu realitatea, justificând noțiunea de *semiosferă*. În același timp, propunem o scurtă discuție asupra limitelor posibile care cenzurează cunoașterea.

Concepte-cheie: *realism-idealism, lucru-obiect- semn, relații fizice-obiective-transcendentale, Umwelt, semiosferă.*

Fără doar și poate, în schema triadică a semnului interpretantul este elementul decisiv. Reamintim, este definit ca *reprezentare mentală a obiectului*, respectiv *stare sufletească* în termenii lui Aristotel sau *impresie* la Sfântul Augustin. Întrebarea care se impune imediat vizează legătura dintre această reprezentare mentală și natura esențială a obiectului, presupunând, așa cum făcea Sfântul Augustin, că există o astfel de natură esențială prestabilită a oricărui obiect. Mai precis, avem a ne întreba dacă interpretantul instituie o semnificație sau caută să aproximeze o semnificație preexistentă.

Pentru foarte mult timp, cunoașterea a fost văzută de către filozofi ca o încercare de a accede la nivelul esențial al realității, de a căuta justificări de ordinul cel mai subtil, care preexistă obiectelor. Într-o astfel de perspectivă obiectele ar avea evident statut de semn, al cărui semnificat e unul transcendent, asigurat în virtutea unor principii imuabile ce organizează întreaga realitate. Pe de o parte însă, schimbările de paradigmă înregistrate în ultimele decenii tind să nege sau să ignore existența unui nivel al esențialității și să facă prin urmare inutilă încercarea de a-l căuta prin cunoaștere. Pe de altă parte, acceptând caracterul decisiv al interpretantului, existența unui sens prestabilit care justifică existența oricărui obiect devine o chestiune secundară. Aceasta, întrucât sensul este instituit prin însuși procesul de

semnificare, gestionat de om, care își asumă astfel statutul de interpret al lumii. Vom găsi un sprijin consistent pentru a lămurii o astfel de perspectivă în volumul lui John Deely, *Bazele semioticii*.

1. John Deely: ipoteze teoretice

Volumul amintit mai sus¹⁶ permite degajarea unor ipoteze (postulate) ce rețin imediat atenția. Este adevărat, sunt prezentate într-un limbaj nu foarte accesibil și într-o formă oarecum nesistematică. Le-am sistematizat însă și le-am reformulat după cum urmează:

1. O primă ipoteză subliniază natura eminentă narativă a ființelor umane. Este sugerat astfel rolul universal al narațiunii ca factor de transmitere a culturii, narațiunea fiind definită ca formă de organizare epică a experienței, ca manifestare a impulsului de reordonare a realității.

2. Distincția foarte veche și aparent reductibilă dintre *realism* și *idealism* este nerelevantă din punctul de vedere al semioticii. Chiar dacă autorul nu precizează, se subînțelege că cei doi termeni ai distincției au în text accepțiunea cea mai generală: realismul – viziune filozofică prin care se atribuie realității existență obiectivă, independentă de subiect; idealismul – orientare ce neagă existența obiectivă a realității, care nu este altceva decât o creație a spiritului. Sugestia autorului este aceea că funcția semiotică, inerentă naturii umane se manifestă printr-o permanentă tendință de formare (sau de-formare) a realității, astfel încât aceasta, fie că are sau nu existență obiectivă, rămâne inaccesibilă. În termeni simpli, lumea este așa cum o cunoaștem, cum o percepe spiritul uman, incapabil de a cunoaște în mod obiectiv, incapabil adică de a reprima manifestarea funcției semiotice.

3. Autorul introduce o distincție fertilă între: *lucru*, definit ca o entitate cu simplă existență fizică; *obiect* – entitate a cărei existență fizică este percepută de un subiect; *semn* – obiect pus în relație cu o idee sau cu alte obiecte prin intermediul unei idei. Exemplul pe care îl dă autorul este acela al unei fosile care are statut de *lucru* cât timp există fără a fi descoperită, devine *obiect* dacă e descoperită de un necunoscător și, în sfârșit, devine *semn* abia sub ochii unui paleontolog. Această distincție subliniază o

¹⁶ John Deely. *Bazele semioticii*, traducere de Mariana Neț, București, All, 1997

idee pe care am formulat-o anterior, anume aceea că acțiunea interpretului conferă justificare deplină realității.

4. Aceeași idee este sugerată de altfel și de următoarea distincție pe care o operează autorul între: *relații fizice* – relații naturale, legate de existența fizică a obiectului; *relații obiective* – relații fizice a căror existență e percepută de subiect; *relații transcendente* – sunt stabilite în virtutea unor proprietăți extrinseci, atribuite de subiect și presupun integrarea obiectului într-o rețea de semnificații. Instituirea de relații transcendente este echivalentă cu valorificarea semiotică a obiectului, căruia i se atribuie proprietăți extrinseci (altele decât cele care îi sunt inerente) și care este pusă în relație cu alte obiecte prin integrarea lui într-o rețea de semnificații mai ample. Practic ni se reamintește astfel că, voluntar sau nu, conștient sau nu, investind de fiecare dată obiectele pe care le întâlnim cu semnificații subiective, că suntem, iarăși, incapabili să facem abstracție de funcția semiotică, privind lucrurile în mod obiectiv.

Concluziile ce decurg din acceptarea acestor ipoteze pun în evidență impulsul specific uman de investire cu sens și structurare a realității. Altfel spus, prin construcție, spiritul e incapabil să perceapă obiectele luate *in sine* (exclusiv cu proprietățile lor intrinseci) și în mod izolat (neintegrate într-o rețea de relații transcendente, instituite de subiect). Activitatea semiotică, concretizată în tendința spre semnificare (atribuirea de proprietăți extrinseci) și spre textualizare (integrarea obiectelor în structuri de semnificații) este inerentă naturii umane, astfel încât eticheta de *animal symbolicum* pe care Ernst Cassirer o atribuie omului se arată cât se poate de îndreptățită.

2. Ernst Cassirer și teoria formelor simbolice

Întreg volumul lui Cassirer, *Eseu despre om*, pledează pentru justificarea sintagmei amintite mai sus. „Omul nu se poate sustrage propriei împliniri. El nu poate decât să adopte condițiile propriei vieți. Omul nu mai trăiește într-un univers pur fizic, el trăiește într-un univers simbolic. Limbajul, mitul, arta și religia sunt părți ale acestui univers. Ele sunt firele diferite care țes rețeaua simbolică, țesătura încâlcită a

experienței umane. Întregul progres uman în gândire și experiență speculează asupra acestei rețele și o întărește.”¹⁷

Pentru a ajunge la astfel de concluzii, autorul pleacă de la concepția lui Johannes von Uexküll care definește noțiunea de *Umwelt*, arătând că aceasta nu este echivalentă cu mediul fizic, ci cu mediul reconstituit selectiv și organizat în funcție de nevoi și interese. Mediul ambiant este așadar, alcătuit din informațiile care sunt percepute și utilizate și sunt de menționat diferențele nete dintre *Umwelt*-ul animal și cel uman. Cel dintâi este unul restrâns, inconștient, cuprinde informații disparate, este necodificat, neverbalizabil și constituit din semne univoce. Cel de-al doilea este extins, conștient, organizat ca o rețea, codificat, verbalizabil și constituit din semne plurivoce. Este subliniată astfel diferența radicală dintre o lume închisă, rigidă și constrângătoare și o altă lume, deschisă, elastică și în permanentă expansiune sub presiunea activității cunoașcătoare a omului. Această activitate este cea care generează universul simbolic care circumscrie realitatea, formând-o și conferindu-i semnificație. Cassirer se va simți așadar îndreptățit să așeze raționalitatea pe un loc secund între caracteristicile omului, activitatea simbolică fiind investită cu rolul primordial. „De aceea, în locul definirii omului ca *animal rationale*, ar trebui să îl definim ca animal simbolic. Prin aceasta putem desemna diferența lui specifică și putem înțelege noua cale deschisă omului – calea spre civilizație.”¹⁸

În același sens se îndreaptă și concepția lui **Umberto Eco**, expusă în volumul *Le signe*¹⁹. Una din ideile majore ale acestui volum afirmă că activitatea simbolică a apărut înaintea fabricării primelor unelte, funcția semiotică fiind cea responsabilă pentru nașterea speciei umane. Cu ajutorul simbolurilor, omul se smulge dintr-o natură străină și ostilă pentru a se introduce în universul culturii pe care el însuși îl creează și care devine astfel, lumea libertății sale. Limbajele de orice fel (reprezentările simbolice) au așadar funcție vitală, susține Eco, și aceasta e de fapt semnificația comportamentelor magice ale primitivilor, concretizate în celebrele picturi rupestre.

¹⁷ Ernst Cassirer. *Eseu despre om*, traducere de Constantin Coșman, Humanitas, București, 1994, p. 43

¹⁸ *ibidem*, p. 45

¹⁹ Umberto Eco. *Le signe*, trad. Jean-Marie Klinkenberg, Labor, Bruxelles, 1990

3. Noțiunea de *semiosferă*

Promovată în volumul lui Daniel Bounoux²⁰, această noțiune este în fond coincidentă cu aceea de *univers simbolic* a lui Cassirer: „acest spațiu de mediere simbolică sau semiotică măsoară libertatea noastră umană, chiar dacă este în același timp o lume a codului și a convenției. Semiosfera este asemenea unei dig ridicat în fața brutalității lucrurilor; cu cât trăim mai mult în lumea semnelor, cu atât suntem mai protejați împotriva agresiunii realului. [...] Semnele nu sunt inerte, ele ne ajută să *stăpânim* realul...”²¹

Același John Deely oferă o perspectivă ce poate lămuri sensurile acestei noțiuni. În capitolul 6 al volumului său, *Bazele semioticii*, ia în discuție noțiunile de *fiziosemioză* și *fitosemioză*, întrebându-se în ce măsură elementele regnului mineral și ale celui vegetal au statut de semn. Răspunsul pe care îl sugerează autorul este că aceste elemente sunt caracterizate de relații efectiv diadice și doar virtual triadice. În termenii uneia dintre ipotezele prezentate anterior, au în mod efectiv doar statut de *lucru*, calitatea de semn fiind doar potențială. Avem prezența unui *interpretant*, adică intervenția interpretului actualizează această calitate, investind cu semnificație obiectele realității. Statutul omului va fi așadar acela de interpret al unei lumi care abia astfel, prin actul interpretării, dobândește deplină justificare.

Inevitabil, în acest punct al discuției se impune o întrebare referitoare la gradul de libertate ce însoțește acest act al interpretării. În alți termeni, întrebarea privește existența limitelor ce îngrădesc manifestarea funcției semiotice și rigiditatea acestor limite. Fără îndoială, există o serie întreagă de coduri care organizează și implicit limitează manifestările umane. un prim cod e constituit de legile fizice ce guvernează structura și evoluția realității; avem apoi coduri sociale și culturale, achiziționate prin educație și experiență, conferind o anumită valoare obiectelor și fenomenelor realității sau comportamentelor umane. Este în fond, o chestiune de înfrățiri stocate în intelect și ordonate în coduri științifice, religioase, sociale, profesionale etc. Pentru un creștin, de pildă, *Biblia* va constitui un „mare cod” ce orientează decisiv modul de reprezentare a lumii: căsătoria va fi privită ca o instituție sfântă, copiii – daruri divine,

²⁰ Daniel Bounoux. *Introducere în științele comunicării*, traducere de Violeta Vintilescu, Polirom, Iași, 2000, pp. 48-50

²¹ *ibidem*, p. 49

infertilitatea este dimpotrivă o pedeapsă, bogăția e mai degrabă un lucru dăunător etc. Evident că, interpretate într-un alt cod, științific sau social bunăoară, aceste aspecte pot dobândi o cu totul altă valoare.

Aceste considerații generează cu necesitate întrebarea capitală dacă există un „cod suprem”, o sumă de principii imuabile, care ordonează realitatea, impunând o anumită semnificație și numai una fiecăruia dintre obiectele realității sau dacă, dimpotrivă, învestirea cu semnificație a obiectelor lumii rămâne un atribut al omului. Este o întrebare asupra căreia ne-am oprit și anterior: cunoașterea trebuie văzută ca un demers de aproximare a unui cod prestabilit, ascuns în complexitatea lumii sau este o încercare de creare a unui cod care să dea seama de complexitatea lumii?

O abordare semiotică pare să ofere o soluție acestei dileme, soluție sugerată de Peirce printr-o afirmație aparent paradoxală, potrivit căreia „omul și semnele se educă reciproc”²². Paradoxul este însă anulat dacă acceptăm o altă afirmație, a lui John Deely de data aceasta, care privește întreaga experiență umană ca pe o „structură interpretativă mediată de semne și bazată pe acestea”²³. Suntem, altfel spus, constituiți din semnele pe care noi înșine le constituim, idee pe care o subliniază în alți termeni și Umberto Eco. „În acest sens, subiectul e vorbit de limbaje (verbal sau nu), de rețeaua semnificantă, de dinamica funcției semiotice. Noi suntem ca subiecți ceea ce forma lumii produsă de semne ne face să fim.”²⁴

Observația imediat consecutivă este însă aceea că această „formă a lumii” e un produs al activității spiritului, cât timp acesta conferă obiectelor statut de semn și le ordonează în structuri semnificative. Codurile pot fi văzute, e adevărat ca limitări ale actului interpretativ, dar în fond, sunt și ele creații omenești. Apoi, ele sunt acceptate și utilizate potrivit voinței și inteligenței umane. În sfârșit, chiar dacă acceptăm existența unei forme prestabilite a realității, funcția semiotică ce definește în mod esențial natura umană va remodela această formă redefinindu-i valoarea simbolică. Toate acestea însoțesc inevitabil statutul de „interpret al lumii” pe care omul are privilegiul și obligația de a-l asuma.

²² Charles S. Peirce. *op. cit.*, p. 106

²³ John Deely. *op. cit.*, p. 5

²⁴ Umberto Eco. *Sémiotique et philosophie de langage*, PUF, Paris, 1988, p. 61

Semiosfera este, în ultimă analiză, constituită din această formă a lumii pe care omul o construiește prin activitatea simbolică. Este răspunsul omului la provocarea permanentă pe care lumea, ca un nesfârșit câmp de semne virtuale, o adresează omului, invitându-l să-i actualizeze sensurile, pentru a o aduce abia astfel la nivelul deplinei ființări.

Teme de evaluare:

1. Comentați, într-un referat, ipotezele teoretice ale lui John Deely.
2. Citiți capitolul *O cheie pentru natura omului-simbolul*, din volumul lui Ernst Cassirer și comentați concepția autorului, într-un scurt eseu.
3. Alcătuiți, pe baza bibliografiei indicate, un eseu pe marginea noțiunii de *semiosferă*.

Unitatea IV: Deschideri teoretice ale definiției semnului.

Semnificație și comunicare

Obiective: propunem o abordare, din punctul de vedere al semioticii, a procesului comunicării. Acesta va fi definit ca proces de creare de semnificații, respectiv, proces de interpretare sau de re-creare de semnificații. Apelând, apoi, la o teorie a lui Umberto Eco, vom arăta că utilizarea limbii presupune, deopotrivă, competență lingvistică și „competență enciclopedică”, subliniind astfel complexitatea inerentă procesului comunicării.

Concepte-cheie: *referent primar, referent secundar, conotație, denotație, semnificat lexical, semnificat textual, semnificat situațional, „dicționar”, „gramatică”, „enciclopedie”.*

Premise:

1. Încă la Sfântul Augustin, am văzut că acțiunea semnificantă avea două justificări complementare: creare de semnificații și vehiculare de semnificații. Alături de gândire, comunicarea, înțeleasă ca vehiculare de semnificații, este definită ca manifestare a funcției semiotice.
2. În schema peirceană a semnului, *interpretantul*, înțeles ca reprezentare mentală a obiectului, este elementul decisiv, în absența acestuia semnul fiind considerat “degenerat”
3. *Interpretantul* este văzut, la rândul-I, ca un semn generat de semnul-stimul. Dacă producerea acestuia din urmă este în sarcina emițătorului, cel dintâi e creat de receptor ca răspuns la mesajul emițătorului.
4. În cazul semnelor verbale, interpretantul nu are o valoare stabilă, ci una variabilă în funcție de intențiile vorbitorilor și de contextul enunțării.

Sunt premise care ne îndrumă suficient de ferm spre a defini actul comunicării ca pe un proces de creare, respectiv, re-creare de semnificații. Ultima din afirmațiile de mai sus ne reamintește că vorbirea nu exploatează înțelesul de dicționar al cuvintelor;

acest înțeles, ca element al codului, este doar suport al acordului posibil dintre interlocutori. Există, putem spune, un *interpretant* abstract, standardizat, al fiecărui semn, prescris de codul limbii, dar vorbirea presupune de fiecare dată o distanțare variabilă față de acesta, creând un interpretant concret, cu o valoare definită individual, conjunctural și contextual. (Aici, dihotomia introdusă de Saussure între *limbă*, ca sistem abstract de semne și de reguli de utilizare, și *vorbire*, ca act individual de întrebuințare a sistemului limbii, este foarte relevantă)

De altfel, Thomas Sebeok²⁵ numește, între proprietățile semnului, capacitatea de a avea un *referent primar*, echivalent cu denotația, și *referenți secundari*, echivalenți cu conotațiile posibile ale cuvintelor. Algirdas Greimas definește, la rândul său, conotația ca pe o semnificație secundă, a cărei valoare poate fi determinată: a) social; b) cultural; c) individual; d) conjunctural²⁶. Mai poate fi amintit Roland Barthes, care distinge două niveluri de semnificare a limbii: cel dintâi este cel al *denotației*, adică al relației dintre semn și referentul abstract; cel de-al doilea este nivelul *conotației*, al *mitului* și al *metaforei*, conotația fiind justificată de intervenția unor factori de natură subiectivă sau culturală asupra sensului.

În sfârșit, Anne Reboul și Jacques Moeschler²⁷ atrag atenția asupra distincției dintre întrebuințarea literală și cea nonliterală a limbajului, distincție care vizează nivelul enunțurilor, de data aceasta. Autorii îi citează pe Sperber și Wilson, care, spre deosebire de retorica clasică, neagă existența unei limite precise între literalitate și nonliteralitate, arătând că este vorba de un continuum care merge de la literalitatea totală la nonliteralitate. Sperber și Wilson adaugă că literalitatea și nonliteralitatea nu se definesc la modul absolut, ci relativ la gândul pe care vrea să-l transmită vorbitorul. Gradul de asemănare mai mare sau mai mic dintre acest gând și enunț conferă gradul de literalitate a enunțului. Gradul de asemănare “este în funcție de numărul de implicații contextuale pe care le produc forma propozițională a enunțului și gândul (sub formă propozițională) în momentul în care sunt confruntate cu același context.” Din acest punct de vedere, trebuie subliniat că literalitatea sau nonliteralitatea nu sunt proprietăți ale frazei, ci ale enunțului. Se mai poate adăuga că retorica clasică distinge

²⁵ Th. Sebeok. *op. cit.*, p. 24

²⁶ Algirdas J. Greimas. *Despre sens*, traducere de Maria Carpov, Univers, București, 1975

²⁷ Anne Reboul, Jacques Moeschler. *Pragmatica, azi*, traducere de Liana Pop, Echinoux, Cluj, 2001, pp. 163-182

două mari categorii de construcții lingvistice care țin de nonliteralitate: *figurile de stil* (metafora, metonimia, sinecdoca etc.) și figurile de gândire, cum ar fi ironia, echivocul intenționat, eufemismul etc. În general, caracterul nonliteral al unui enunț este semnalat prin mijloace nonverbale sau este detectabil logic, cu ajutorul contextului.

Toate acestea îndrumă spre constatarea că, dacă sistemul limbii este abstract și independent de individ, utilizarea limbii, vorbirea, este un act individual de creație de sens, iar receptarea este interpretare, adică proces de re-creare a sensului. Din punctul de vedere al **locutorului**, modul specific de utilizare a limbii, *distanța* pe care o introduce față de sensurile “de dicționar” ale cuvintelor și mărcile nonliteralității împreună cu mijloacele paraverbale și nonverbale care sprijină expresia sunt concretizarea *stilului individual*. “Dacă există un oarecare acord asupra conținutului noțiunilor pe care le exprimă unitățile lexicale, acesta se limitează la sfera denotației, singura, de altfel, pe care încearcă să o circumscrie definițiile din dicționar. Dar nesfârșitele nuanțe în care se colorează cuvintele ca urmare a șirului irepetabil de întâlniri cu ele, ale fiecărui vorbitor, constituie un patrimoniu netransmisibil, o proprietate exclusivă pe care mijloacele noastre de comunicare nu ne îngăduie să o transferăm minții și sensibilității interlocutorilor [...]. Idiolectul despre care ne vorbesc socio-lingviștii, nu constă atât în repertoriul mijloacelor lingvistice de care dispune un locutor particular, cât în înțelesurile pe care le atribuie acesta cuvintelor în acel moment.²⁸ Asumarea unei astfel de perspective obligă evident vorbitorii să acorde maximă atenție exprimării verbale proprii, care nu poate fi altfel privită decât ca reflectare fidelă a personalității individuale, a competenței lingvistice, a inteligenței și a culturii fiecăruia. Noțiunea de *idiolect* din citatul de mai sus presupune, în fond, tocmai această idee a existenței unui mod specific de vorbire al fiecărui individ și subliniază ideea pe care am mai enunțat-o: aceea că vorbirea este un proces de creație a sensului, că utilizarea limbii, selectarea și combinarea cuvintelor, încărcarea lor cu conotații subiective se constituie de fiecare dată într-un act profund original. “Pe cât de frecventă, pe atât de falsă este părerea că aceeași idee poate fi exprimată în mai multe feluri. Vorbirea nu este o haină aruncată peste nuditatea unei idei care vrea să iasă în

lume. Vorba este însuși trupul ideii. [...] Vorbirea participă nemijlocit la cristalizarea trăirilor în idei. Vorbirea nu este doar un mijloc de comunicare a ideilor, ci și principalul instrument de formare a lor.” “Stilul nu constă în libertatea de a spune *altfel*, ci în libertatea de a spune *altceva*”²⁹

Judecând în acești termeni, unele tendințe ce pot fi identificate la tot mai numeroși vorbitori sunt oarecum îngrijorătoare. Ne referim aici la vocabularul activ tot mai redus al majorității, la avalanșa de clișee verbale sau la snobismul lingvistic, fenomene care, în fond, presupun renunțarea la libertatea de a-ți exprima prin limbaj personalitatea sau, mai grav, absența unei personalități deplin cristalizate, respectiv, absența independenței intelectuale.

În ce privește **interlocutorul**, receptarea presupune în mod necesar un act de interpretare, de re-creare a sensului, cum spuneam. Dialogul, comunicarea va trebui privită, prin urmare, ca un proces dinamic de negociere permanentă a sensului, guvernat de un principiu al cooperării ce trebuie asumat ca atare de ambele părți. Evident, cazul ideal este acela al interpretării corecte, al unei apropieri maxime între mesajele create și cele re-create, al unei “traduceri” cât mai fidele operate de cei care își asumă succesiv rolul de receptor.

Atât timp cât interpretantul e văzut ca un *semn* echivalent, ideea de a asemăna actul receptării cu acela al traducerii nu poate părea surprinzătoare. Ea a fost, de altfel subliniată apăsător de același Henri Wald, în capitolul *Traductibilitatea în aceeași limbă*, din volumul amintit anterior. George Steiner este, de fapt, cel care a impus ideea că înțelegerea presupune un proces de traducere, condiționat de abilitățile receptorului, de relația acestuia cu emițătorul și de conjuncturile actului de comunicare. “Procesul de traducere [...] din interiorul limbii noastre materne este atât de constant, îl executăm fără să ne dăm seama, încât rareori ne oprim, un moment fie, pentru a remarca complexitatea sa formală ori rolul decisiv pe care îl joacă în însăși existența civilizației”³⁰. Sunt chestiuni pentru a căror lămurire Umberto Eco oferă o perspectivă edificatoare.

²⁸ M. Dinu. *op. cit.*, p. 45

²⁹ Henri Wald. *Expresivitatea ideilor*. Cartea Românească, București, 1986, p. 66, respectiv, p. 128

³⁰ George Steiner. *După Babel*, traducere de Valentin Negoită și Ștefan Avădanei, prefață de Ștefan Avădanei, Univers, București, 1983, p. 54

Umberto Eco. *Dicționar, gramatică și enciclopedie*

(Născut în 1932, Umberto Eco este fără îndoială cel mai important semiotician actual. A contribuit decisiv la clarificarea conceptelor fundamentale ale semioticii, la definirea statutului și la consolidarea prestigiului acestei discipline. Opera sa, impresionantă prin dimensiuni și complexitate, reunește volume de semiotică (*Tratat de semiotică generală, Semnul, Semiotică și filosofie a limbajului* etc), volume de teorie literară (*Opera aperta, Lector in fabula* ș. a.) și romane de indiscutabilă valoare, cum ar fi *Numele trandafirului* sau *Pendulul lui Foucault*.)

În volumul *Sémiotique et philosophie du langage*, stabilește ferm ca obiect al semioticii *semioza*, luând ca premise, pe de o parte faptul că, de la Humboldt înapoi, limbajul este definit ca *energeia*, și nu ca *ergon* și, pe de altă parte, faptul că Peirce neagă definirea semnului ca entitate biplană, înlocuind-o cu aceea de *representamen* (care îndeplinește acțiunea de a re-prezenta). Arătând că noțiunea de *semn* este așadar intim legată de cea de *interpretare*, Eco va căuta apoi să traseze limitele, foarte elastice, ale acțiunii interpretative. Sunt de subliniat următoarele aspecte teoretice³¹:

1. În opinia lui Gilbert Harman, există trei direcții posibile pentru actul interpretării:
 - semnificația intențională (*intended meaning*)
 - inferența (semnificația prezumată)
 - reprezentarea picturală

Altfel spus, un semn poate fi interpretat în sensul vizat de emițător, în sensul pe care i-l conferă receptorul sau în mod obiectiv, prin prisma semnificațiilor ce-i sunt inerente.

2. Distincția dintre *semnificat* și *denotație*. Denotația este definită ca asociere dintre *intensiune* (suma proprietăților care circumscriu obiectul) și *extensiune* (clasa tuturor obiectelor la care se referă semnul). Denotația este deci prestabilită, printr-o relație abstractă și convențională, ce aparține codului, în timp ce semnificatul este reprezentare a obiectului concret, numit în actul vorbirii.

3. Distincția dintre *semnificatul lexical* și *semnificatul textual*. Se atrage astfel atenția asupra faptului că sensul textual sau contextul lingvistic acționează, într-o măsură mai mică sau mai mare, asupra semnificatului, modificându-i valoarea.

³¹ Umberto Eco. *Sémiotique et philosophie du langage*, PUF, Paris, 1988, chap. *Signe et sujet*

4. Distincția dintre *semnificatul convențional* și *semnificatul situațional*. De astă dată, este subliniată influența conjuncturilor concrete, a contextului înțeles în sensul cel mai larg, asupra semnificației cuvintelor.

5. Distincția dintre *semantică* și *pragmatică*. Sunt, reamintim, două dintre cele trei discipline ale semioticii pe care le-a stabilit Ch. Morris. Semantica se ocupă cu relația abstractă, codificată, a semnului cu referentul generic, în timp ce pragmatica studiază semnele în actul viu al vorbirii, incluzând relația semnului cu contextul și cu utilizatorii săi.

Toate acestea evidențiază complexitatea inerentă comunicării, caracterul dinamic și profund subiectiv al oricărui act de utilizare a limbajului. Umberto Eco menționează, la rândul său, importanța noțiunii de *interpretant*, care retraduce semnul și lărgeste comprehensiunea, trimițând dincolo de sine, cât timp se constituie el însuși într-un semn.

În urma acestor considerații, autorul arată că nu este doar codul lingvistic cel care normează utilizarea limbii, dat fiind faptul că vorbirea, cum am arătat, presupune de fiecare dată o distanțare față de prevederile stricte ale codului. Altfel spus, limba, ca fenomen viu, conține, pe lângă reguli de semnificare, de selecție și de combinație a semnelor verbale, și instrucțiuni pragmatice, instituite de tradiția culturală, de mentalitate și de experiența personală. Competența lingvistică include, așadar, și o așa-numită *competență enciclopedică*, aceasta din urmă călăuzind interpretarea spre unul sau altul din sectoarele experienței sau ale culturii. Limba, conchide Eco, este constituită din: *cod* (care include un *dicționar* și o *gramatică*) și *enciclopedie*, văzută ca o sumă de norme culturale, care orientează pragmatic interpretarea, deviind-o de la sensul literal ce aparține doar dicționarului.

Teme de evaluare:

1. Justificați prin exemple distincțiile operate de Eco: *denotație/semnificat*, *semnificat lexical/semnificat textual*, *semnificat lexical/semnificat situațional*.
2. Comentați, într-un referat, chestiunea stilului individual și a „competenței enciclopedice”, plecând de la opiniile teoretice prezentate în curs.

Unitatea V: Elemente de teorie a textului

Obiective: definirea noțiunii de *text* și prezentarea tendințelor majore care au orientat teoria limbii spre accepțiunea actuală; definirea coeziunii textuale și precizarea mijloacelor de realizare a acesteia; sublinierea importanței ce trebuie acordată oricărui tip de construcție textuală.

Concepte-cheie: *text, coeziune textuală, conectori textuali, pro-forme, recurență.*

Teoria textului este domeniul care subliniază, prin însăși existența lui, conexiunile esențiale dintre semiotică și filozofia limbajului. (De altminteri, Umberto Eco vede semiotica drept o „formă desăvârșită a filozofiei limbajului”.³²) Semioticienii au asumat așadar contribuțiile lingvisticii, plecând de la premisa că limbajul verbal este tiparul fundamental care modelează sau la care se raportează orice altă formă de exercitare a funcției semiotice. În consecință, studierea *textului*, mai precis, a mecanismelor de producere a sensului în actele de limbaj este prioritară pentru semiotică. Lingvistica, la rândul ei, a evoluat inevitabil spre studiul limbajului în dimensiunea lui dinamică, procesuală, ca activitate de producere, vehiculare și interpretare a semnificației. **Tendințele majore** care au marcat evoluția lingvisticii sunt foarte relevante în acest sens³³:

1. Accentul a fost deplasat de pe studiul limbii ca sistem pe cercetarea mecanismelor comunicării verbale.
2. O atenție tot mai mare a fost acordată pragmaticii, disciplină care studiază dimensiunea comunicativă a limbajului. Această disciplină și-a asumat studiul *enuțării*, ca fenomen distinct, dar constitutiv enunțului și studiul acelor relații dintre limbaj și context care sunt concretizate lingvistic.

³² Umberto Eco, *Sémiotique...*, ed. cit., p. 15

³³ Sistematizarea acestor tendințe este preluată după: Carmen Vlad. *Sensul – dimensiune esențială a textului*, Dacia, Cluj, 1995

3. În ceea ce privește problematica sensului: dacă lingvistica tradițională analiza elementele componente ale enunțului și modul în care adăugarea acestora produce sens, lingvistica actuală consideră că nu adăugarea de semne produce sensul, ci, dimpotrivă, sensul global este cel care se realizează și se divide în semne particulare.
4. Față de nivelele clasice ale limbii, apare nivelul *transfrastic* (superior frazei)
5. A fost preluată și consacrată distincția operată de Eco între semnificația lexicală și cea textual-discursivă. Aceasta se referă la acele situații când există o discordanță vizibilă între sensul textual și semnificația unităților constitutive (ca în cazul ironiei, al unor proverbe sau expresii idiomatice)
6. Relația dintre emițător și receptor nu mai este privită unidirecțional, ci ca proces de determinare reciprocă. Receptorul este văzut ca factor activ, ca instanță ce condiționează însuși procesul de producere a textului.
7. Noțiunea de *context* este, la rândul ei reevaluată și privită ca o latură constitutivă a textului.

În consecință, putem vorbi de o reorientare a lingvisticii dinspre studierea limbajului văzut ca sistem inert și abstract, guvernat de principii rigide, spre cercetarea limbii, privită ca exercitare a funcției semiotice. În atari condiții, *textul* va deveni o noțiune centrală, care denumește, practic, orice produs al activității de semnificare/comunicare. Vom defini, astfel, **textul** ca pe un produs verbal elaborat, caracterizat prin prezența sensului textual și a coeziunii textuale și constituit ca o rețea de semnificații ce include semnele verbale, relațiile dintre acestea și relațiile acestora cu emițătorul și receptorul.

Câteva precizări sunt necesare pe marginea acestei definiții:

- specificând: „produs verbal *elaborat*”, eliminăm din categoria textelor mesajele nestructurate, emise involuntar. În rest, statutul de *text* al unui produs verbal nu este condiționat de dimensiune sau de caracterul scris sau oral. Condiția esențială rămâne existența sensului textual și a coeziunii textuale.
- din perspectivă comunicativă, orice clasă de obiecte verbale este alcătuită din obiecte textuale. Aceasta înseamnă că: a) orice act de comunicare, în accepțiune autentică, se

constituie în produs textual; b) orice text, în accepțiune autentică, este construit ca un act de comunicare.

- prin text înțelegem nu doar produsul verbal, ci și condițiile concrete ale producerii și receptării, respectiv procesul însuși de producere/receptare a textului. Textul include, așa cum am spus, semnele verbale și relațiile dintre acestea, precum și relația acestora cu utilizatorii lor și cu contextul.

- condiția esențială care asigură unui șir oarecare de afirmații statut de *text* este existența sensului textual și a coeziunii textuale.

Coeziunea textuală³⁴ constă în capacitatea elementelor verbale explicite, co-prezente de a realiza legături intratextuale de sens.

Mijloacele lingvistice de realizare a coeziunii contextuale sunt următoarele (este vorba de concretizări lingvistice ale relațiilor de natură logică stabilite între secvențele textului):

A) Conectori textuali: conjuncții, adverbe sau locuțiuni și expresii cu valoare echivalentă, care marchează legături de sens la nivel transfrastic (la un nivel superior frazei). Iată câteva exemple de astfel de conectori, așa cum îi prezintă Lita Lundquist (*L'Analyse textuelle*, 1983).

a) aditiv: *și, de asemenea, în plus* etc.

b) enumerativ: *întâi... apoi... în sfârșit; în primul rând, în al doilea rând, în al treilea rând.*

c) tranzitiv: *de altfel, pe de altă parte* etc.

d) explicativ: *altfel spus, adică, în alți termeni* etc.

e) adversativ: *dar, din contră, în contrast.*

f) ilustrativ: *de exemplu, între altele.*

g) concesiv: *totuși, cu toate acestea* etc.

h) conclusiv: *deci, prin urmare, asadar.*

i) rezumativ: *pe scurt.*

j) opozitiv-rectificativ: *de fapt, în realitate* etc.

Așa cum am precizat, rolul acestor conectori este acela de a marca legături de sens la un nivel superior frazei, adică între secvențele textului. Practic ei fac vizibile

legăturile de ordin logic dintre aceste secvențe, de aceea utilizarea lor adecvată este foarte importantă.

B) Substitute (pro-forme). Sunt cuvinte ce au rolul de a relua alte cuvinte sau secvențe de enunț, asigurând prin aceasta, la rândul lor, legături de sens în interiorul textului:

a) **pro-nume**: în general, pronume personale, demonstrative și relative

b) **pro-adverbe**: *așa, aici, acolo*.

Ex.: A contestat hotărârea consiliului de a-l suspenda. A procedat așa deoarece...

c) **pro-enunțuri**: (apoziii rezumative)

Ex.: A contestat hotărârea consiliului de a-l suspenda. Aceasta pentru că...

C) Recurența. Repetarea aceluiași cuvânt sau a unui echivalent, precum și repetarea unei secvențe marchează de asemenea legături de sens în interiorul textului:

a) **recurența lexicală**: presupune repetarea aceluiași cuvânt și este, în general de evitat.

b) **recurența sinonimică**: referința la același obiect se face prin intermediul sinonimelor.

Ex.: Senatorii s-au întrunit.....Subiectele dezbătute de către demnitari au fost.....

c) **refrenul**: repetarea, atunci când situația o impune, a unei expresii sau a unei secvențe.

Este evident faptul că modul în care se conferă unui text coeziune este hotărâtor pentru interpretarea textului respectiv, pentru receptarea lui adecvată. În fond, punând accentul pe dimensiunea comunicativă a limbajului, acceptăm implicit necesitatea orientării spre receptor a întregii construcții textuale. Or, a asigura coerența și coeziunea unui text presupune tocmai asumarea acestei orientări necesare, respectiv, asumarea actului comunicării ca pe un *demers comun de simbolizare*. Este vorba, în ultimă instanță, de a asuma caracterul oarecum paradoxal al textului, care, din punctul de vedere al semioticii, are, deopotrivă, o dimensiune simbolică și una

³⁴ vezi, și pentru acest subiect, Carmen Vlad. *Sensul...*, ed. cit.

comunicativă. Cea dintâi, dimensiunea simbolică, este generată de impulsul fundamental spre cunoaștere, spre interpretare personală a sensurilor lumii, spre învestire cu semnificații și ordonare a realității, toate acestea nefiind altceva decât expresii ale tendinței de afirmare a propriei individualități. Cea de-a doua, în schimb, dimensiunea comunicativă, vorbește despre imperativul socializării, despre nevoia de comuniune, în absența căreia existența societății în ansamblul ei este de neconceput. Dacă este vorba de un paradox, acela este, fără doar și poate, unul al naturii umane, pe care limbajul nu face decât să o reflecte în liniile ei esențiale.

Teme de evaluare:

1. Justificați, într-un scurt referat, definirea contextului și a receptorului ca instanțe constitutive ale textului.
2. Alcătuiți un text axat pe o temă liber aleasă, în care să utilizați toate formele de realizare a coeziunii textuale.

Bibliografie

1. Bounoux, Daniel. *Introducere în științele comunicării*, traducere de Violeta Vintilescu, Polirom, Iași, 2000
2. Cassirer, Ernst. *Eseu despre om*, traducere de Constatin Cosman, Humanitas, București, 1994
3. Deely, John. *Bazele semioticii*, traducere de Mariana Neț, All, București, 1997
4. Eco, Umberto. *Tratat de semiotică generală*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982
5. Eco, Umberto. *O teorie a semnelor*, Meridiane, București, 2003
6. Eco, Umberto. *Le signe*, trad. Jean-Marie Klinkenberg, Labor, Bruxelles, 1990
7. Eco, Umberto. *Sémiotique et philosophie de langage*, PUF, Paris, 1988
8. Greimas, Algirdas. *Despre sens- eseuri semiotice*, traducere de Maria Carpov, București, Univers, 1975
9. Morris, Charles. *Fundamentele teoriei semnelor*, traducere și Cuvânt înainte: Delia Marga, EFES, Cluj, 2003
10. Peirce, Charles S.. *Semnificație și acțiune*, selecție a textelor și traducere de Delia Marga, prefață de Andrei Marga, Humanitas, București, 1990
11. Reboul, Anne și Moeschler, Jacques. *Pragmatica, azi*, traducere de Liana Pop, Echinox, Cluj, 2001
12. Peirce, Charles. *Semnificație și acțiune*, Humanitas, București, 1990
13. Scânteie, Mihaela. *Introducere în semiotică*, Pitesti, Pygmalion, 1996
14. Sebeok, Thomas, *Semnele. O introducere în semiotică*, traducere de Sorin Mărculescu, Humanitas, București, 2002
15. Steiner, George. *După Babel*, traducere de Valentin Negoită și Ștefan Avădanei, prefață de Ștefan Avădanei, Univers, București, 1983
16. Todorov, Tzvetan. *Teorii ale simbolului*, traducere de Mihai Murgu, prefață de Maria Carpov, Univers, București, 1983
17. Vlad, Carmen. *Sensul- dimensiune esențială a textului*, Dacia, Cluj, 1994
18. Wald, Henri. *Expresivitatea ideilor*, Cartea Românească, București, 1986